

Zarándokkeresztek a X–XI. századi sírokban

Jelen tanulmányomban a bizánci keresztekkel kapcsolatos vizsgálataim eredményeit foglaltam össze, mely kutatások a tárgy típus kapcsán a keleti kereszténység kárpát-medencei jelenlétének és szerepének mélyebb megismerésére irányulnak. A bizánci keresztekkel kapcsolatban is felmerült annak lehetősége, hogy temetkezési mellékletként megjelenése a sírokban a keleti kereszténység ismertetőjegye,¹ így ezt a tézist vettem vizsgálat alá, a vizsgálatok ezt igazolják-e vagy cáfolják.

A keresztekkel számos kutató több tanulmányban is foglalkozott, elsőként Oberschall Magda készített egy nagyobb lélegzetű szintézist 1953-ban,² majd több kisebb, egy-egy aspektusát vizsgáló tanulmányt Lovag Zsuzsa,³ illetve Szatmári Imre tett közzé.⁴ A legnagyobb e témával foglalkozó mű, mely a közép-kelet-európai térség egészére kiterjedően gyűjtötte össze a bizánci keresztek 2001-ben látott napvilágot Radmilo Petrović-től.⁵ Utóbb, 2004-ben a kárpát-medencei zarándokkeresztek egyes típusaira nézve vizsgáldott Langó Péter és Türk Attila a Mindszent-Koszorús-dűlői hite-lesítő ásatás eredményeinek közzététele részeként.⁶ Jómagam a keleti kereszténységgel kapcsolatban gyűjtöttem össze a bizánci ereklyetartó és zarándokkeresztekét.⁷

A bizánci keresztek hosszú használatú tárgyak Európában, már a IV–V. században megjelennek a balkáni leletanyagban, és egész Közép-Kelet-Európában megtalálhatók egészen a XIV–XV. századig.⁸

Bulgária	138	IV–XIV.	Oroszország	126	VI–XV.
Albánia	4	VI–XIII.	Lengyelország	11	X–XIV.
Makedónia	44	IV–VI., IX–XV.	Románia	143	V–VI., VIII–XV.
Crna Gora	1	VII.	Szerbia	184	IV–XVI.
Szlovénia-Karantánia	4	V–VI., IX–X.	Horvátország	38	V–VII., IX–XIII.
Bosznia-Hercegovina	14	V–VI., IX–XII.	Magyarország	68	VI–XIII.
Csehország és Szlovákia	31	VIII–XII.			

A bizánci keresztek két nagy csoportra oszthatók, az egyszerű zarándokkeresztekre és az ereklyetartó mellkeresztekre. Ez utóbbinak egy korai, az ún. *jeruzsálemi* – másnéven *szentföldi* – típus, és a késői *kijevi típusa* ismert.⁹ Mindegyik anyagát tekintve jelentős többségben bronzból készült, de ismert néhány ólomból, ezüsből, aranyból vagy vasból készült példány is, mely készülhetett öntéssel vagy lemezből kalapálták. A Kárpát-

¹ VÁLYI 2000. 375.

² OBERSCHALL 1953. 207–251.

³ LOVAG 1980. 363–372.; LOVAG 1999.

⁴ SZATMÁRI 1995. 219–264.

⁵ PETROVIĆ 2001.

⁶ LANGÓ-TÜRK 2004. 365–457.

⁷ RÉVÉSZ 2003.; RÉVÉSZ 2006.

⁸ PETROVIĆ 2001. alapján

⁹ SZATMÁRI 1995.

medencében a VI. századtól jelennek meg a leletanyagban, előbb a zarándokkeresztek, utóbb az ereklyetartó típus.¹⁰

A Kárpát-medencéből ötvennyolc **ereklyetartó mellkereszt** ismert, melynek jelentős többsége szórványlelet,¹¹ egyetlen példány származik telepfeltárásból¹² és a többi mind temetőből. A temetőből származó példányok pontos vizsgálata azt mutatja, hogy bár egy rész szórvány (6), nem ismert a pontos sírszám (10), illetve nem lehetett beazonosítani az elhunyt nemét (2). Ahol ismert az elhunyt neve, az alábbi a megoszlás: öt gyermeksírból került elő, továbbá kettő férfi és egy női sírból származik.

Zarándokkereszt hetvenegy ismert, melynél ugyanaz figyelhető meg arányait tekintve mint az ereklyetartó keresztteknél. Négy kereszt leletkörülményeiről nincs adat,¹³ elég nagy számú a szórvány,¹⁴ ugyancsak egyetlen származik telepről,¹⁵ a többségük azonban

¹⁰ Anyaguk szerint: 74 bronzból, 11 ólomból, kettő ezüsből és egy-egy aranyból és vasból készült, valamint 37 esetben nem ismert az anyaga. A bronzból készült példányok közül három aranyozott, egy emailos és aranyozott, egy pedig zománcos, a vasból készült példány bronz berakással készült.

¹¹ Szórvány ereklyetartó mellkeresztek lelőhelyei: Békéscsaba-Jamina *öntött bronz ereklyetartó mellkereszt* (OBERSCHALL 1953. 216., 248.; SZATMÁRI 1995. 225–226.; PETROVIĆ 2001. 320. No. 598.; RÉVÉSZ 2006. 49.); Bicske-Nagyegyháza *öntött bronz ereklyetartó mellkereszt, jeruzsálemi típus* (LOVAG 1999. 25–26. No. 16.; RÉVÉSZ 2006. 49.); Dunaszekcső *ereklyetartó mellkereszt* (OBERSCHALL 1953. 247.; RÉVÉSZ 2006. 50.); Eger környéke *két ereklyetartó mellkereszt* (OBERSCHALL 1953. 216–217., 248.; PETROVIĆ 2001. 321. No. 599–600.; RÉVÉSZ 2006. 50.); Érsekcsanak-hajóállomás *bronz ereklyetartó mellkereszt* (FÉK 1962. 35. No. 289.; RÉVÉSZ 2006. 50.); Felsőszentivánpuszta – Bagodi dűlő *ereklyetartó mellkereszt* (OBERSCHALL 1953. 217., 248.; RÉVÉSZ 2006. 50.); Hódmezővásárhely *öntött bronz ereklyetartó mellkereszt* (OBERSCHALL 1953. 218.; SZATMÁRI 1995. 234–236.; RÉVÉSZ 2006. 51.); Jászdózsa-Kápolnahalom *ereklyetartó mellkereszt* (STANCZIK 1975. 169.; RÉVÉSZ 2006. 51.); Kecskemét környéke *ereklyetartó mellkereszt* (OBERSCHALL 1953. 213., 229., 247.; RÉVÉSZ 2006. 51.); Makó *öntött bronz ereklyetartó mellkereszt* (SZATMÁRI 1995. 226–227.; RÉVÉSZ 2006. 51–52.); Orosháza *öntött bronz ereklyetartó mellkereszt, jeruzsálemi típus* (FÉK 1962. 54. No. 674.; PETROVIĆ 2001. 315–316. No. 587., 587/1.; RÉVÉSZ 2006. 52.); Órszentmiklós *bronz ereklyetartó mellkereszt* (MRT 9. 260–261. 21/+ LELŐHELY; RÉVÉSZ 2006. 53.); Prahovo [Sr] *két bronz ereklyetartó mellkereszt* (PETROVIĆ 2001. 127. 68–69.; RÉVÉSZ 2006. 53.); Szőny *ereklyetartó mellkereszt, jeruzsálemi típus* (OBERSCHALL 1953. 217., 248.; LOVAG 1999. 24. No. 6.; PETROVIĆ 2001. 322. No. 603.; RÉVÉSZ 2006. 54.); Tápióbicske *ereklyetartó mellkereszt, jeruzsálemi típus* (LOVAG 1971. 148.; LOVAG 1999. 24. No. 7.; RÉVÉSZ 2006. 55.); Tatai bencés apátság *ereklyetartó mellkereszt* (OBERSCHALL 1953. 213., 247.; PETROVIĆ 2001. 320. No. 597.; RÉVÉSZ 2006. 55.); Velem-Szentvid *öntött bronz ereklyetartó mellkereszt* (KISS G 2000. 261–262., RÉVÉSZ 2006. 56.); Veszprém környéke *ereklyetartó mellkereszt* (OBERSCHALL 1953. 217., 248.; PETROVIĆ 2001. 322. No. 604.; RÉVÉSZ 2006. 56.); Nógrád megye *ereklyetartó mellkereszt* (OBERSCHALL 1953. 249.); ismeretlen lelőhelyű *tizenegy ereklyetartó mellkereszt* (OBERSCHALL 1953. 247–249.).

¹² A *jeruzsálemi típusú ereklyetartó mellkereszt a XI. századi Dunapentele-Öreghegyi településről* származik (OBERSCHALL 1953. 217., 248.; LOVAG 1971. 148.; BÓNA 1973. 80.; BÓNA 1991. 35.; LOVAG 1999. 23–24. No. 5.; PETROVIĆ 2001. 322. No. 602.; RÉVÉSZ 2006. 50.).

¹³ Keresztek, melyeknek nincs adatunk a leletkörülményekről: Kosztol [Kostol, Sr] *öntött bronz zarándokkereszt* (LANGÓ-TÜRK 2004. 430.); Novi Banovci [Sr] *bronz zarándokkereszt* (LANGÓ-TÜRK 2004. 430.); Szi-szek [Sisak, Sr] *bronz zarándokkereszt* (LANGÓ-TÜRK 2004. 431.); Velika Horvatska [Ho] *öntött bronz zarándokkereszt* (LANGÓ-TÜRK 2004. 431.).

¹⁴ A harmincegy szórvány zarándokkereszt lelőhelye: Borsád-Bencés apátság *zarándokkereszt* (OBERSCHALL 1953. 213., 247.; RÉVÉSZ 2006. 61.); Cece-Menyőpuszta *öntött bronz zarándokkereszt* (OBERSCHALL 1953. 234., 250.; LOVAG 1980. 363.; PETROVIĆ 2001. 328. No. 619.); Cikó *öntött bronz zarándokkereszt* (LOVAG 1980. 363.; PETROVIĆ 2001. 337. No. 642.; RÉVÉSZ 2006. 61.); Galánta-Kertalja [Galanta, Slo] *ólom zarándokkereszt* (LANGÓ-TÜRK 2004. 429.); Jankafalva *öntött bronz zarándokkereszt* (OBERSCHALL 1953. 234., 250.; LOVAG 1980. 366.; LOVAG 1999. 29. No. 31.; PETROVIĆ 2001. 326. No. 614.; RÉVÉSZ 2006. 62.); Kis-kunhalas-Bodola *zománcos bronz zarándokkereszt* (FÉK 1962. 48. No. 565.; BÁLINT Cs 1991. 234. No. 127.; HAMPÉL 1902. 305–306.; HAMPÉL 1905. II. 646–647.; HAMPÉL 1907. 119.; RÉVÉSZ 2006. 62.); Muhi *zarándokkereszt* (OBERSCHALL 1953. 249.; RÉVÉSZ 2006. 63.); Nemesahany *öntött bronz zarándokkereszt, elveszett* (OBERSCHALL 1953. 234., 250.; LOVAG 1980. 366.; PETROVIĆ 2001. 327. No. 618.; RÉVÉSZ 2006. 63.); Novi Banovci [Sr] *öntött bronz zarándokkereszt* (LANGÓ-TÜRK 2004. 430.); Nyitra [Nitra, Slo] *arany zarándokke-*

temetőből származik. Öt temetőbeli szórvány van, illetve öt esetben nem ismert a pontos sírszám. Két sírnál nem lehetett beazonosítani az elhunyt nemét, a gyermeksírr mellékleteként előkerültek száma igen jelentős (20), de előfordul három férfi és két női sírban is.

3. táblázat		TEMETŐBELI SZÓRVÁNY	SÍRSZÁM NEM ISMERT	ISMERETLEN NEMŰ	FÉRFI	NŐ	GYERMEK, FIATAL
ET. MK.	X.	1	2	1	1	-	2
	X-XI.	2	3	-	1	1	1
	XI.(-)	2	5	1	-	-	2
ZK.	X.	1	-	1	1	1	6
	X-XI.	4	2	1	2	1	14
	XI.(-)	-	3	2	-	-	-

A temetők szempontjából az alábbiak szerint oszlik meg: két magányos sírban, egy kiscsaládi, számos nagy sírszámú honfoglaló és templom körüli temetőben egyaránt kerültek elő, melyek a fentiek szerint oszlanak meg az egyes korszakokban.¹⁶

A temetkezési szokás alapján, – ahol ismeret a közelebbi leletkörülmény, – az elhunyt nemétől függetlenül nyakban, nyak környékén helyezkedett el a kereszt, feltehetőleg nyaklánc részeként. Emellett egy-egy esetben volt a bal felkarcsont és a jobb kéz mellett elhelyezve.

4. táblázat	ISMERETLEN NEMŰ	FÉRFI	NŐ	GYERMEK, FIATAL
EREKLYETARTÓ MELLKERESZT	-	-	-	nyakban: 2
ZARÁNDOKKERESZT	nyakban: 1	nyakban: 2	-	nyakban: ¹⁷ 13 kar mellett: 1 kéz mellett: 1

reszt (OBERSCHALL 1953. 238.; SZŐKE 1962. 62.; RÉVÉSZ 2006. 64.), Pécs két emailos, aranyozott bronz öntött zárandokkereszt (OBERSCHALL 1953. 229.; LOVAG 1999. 30-31. No. 37.; RÉVÉSZ 2006. 64.); Prahovo [Sr] kis zárandokkereszt-enkolpion (MESTERHÁZY 1990. 100-103.; PETROVIĆ 2001. 126. No. 67.; RÉVÉSZ 2006. 64.); Száva-szentdemeter [Sremska Mitrovica, Sr] öntött bronz zárandokkereszt (OBERSCHALL 1953. 238., 250.; FÉK 1962. 67. No. 912.; LOVAG 1980. 366.; PETROVIĆ 2001. 328. No. 620.; RÉVÉSZ 2006. 64.); Székesfehérvár zárandokkereszt (OBERSCHALL 1953. 229.; PETROVIĆ 2001. 335. No. 638.; RÉVÉSZ 2006. 64.); Szöny zárandokkereszt (PETROVIĆ 2001. 332. No. 628.; RÉVÉSZ 2006. 66.); Telegd öntött bronz zárandokkereszt (OBERSCHALL 1953. 237., 250.; LOVAG 1980. 367.; LOVAG 1982. 161.; LOVAG 1999. 29-30. No. 32.; PETROVIĆ 2001. 329. No. 622.; RÉVÉSZ 2006. 66.); Tiszakeszi-Szódadomb bronzlemezről kivágott zárandokkereszt (OBERSCHALL 1953. 237., 251.; LOVAG 1980. 367.; PETROVIĆ 2001. 330. No. 623.; RÉVÉSZ 2006. 66.); Vál kisméretű zárandokkereszt (OBERSCHALL 1953. 236., 250.; RÉVÉSZ 2006. 67.); Vál környéke aranyozott, öntött bronz zárandokkereszt (OBERSCHALL 1953. 234.; LOVAG 1980. 367-368.; LOVAG 1982. 162.; LOVAG 1999. 30. No. 36.; PETROVIĆ 2001. 327. No. 616.; RÉVÉSZ 2006. 67.); Versec [Vršec, Sr] egy nagyméretű, öntött bronz zárandokkereszt, egy bronz zárandokkereszt, egy nagyméretű, öntött bronz zárandokkereszt és egy bronzlemezről kivágott zárandokkereszt (LANGÓ-TÜRK 2004. 431.), Veszprém-„Váraj”-Temetőhegy öntött bronz zárandokkereszt (OBERSCHALL 1953. 229.; LOVAG 1971. 146.; LOVAG 1980. 368.; LOVAG 1999. 23. No. 2.; PETROVIĆ 2001. 338. No. 645.; RÉVÉSZ 2006. 68.); Ismeretlen lelőhely két kis zárandokkereszt. (OBERSCHALL 1953. 250.).

¹⁵ Veszprém-Nádortelepen egy öntött bronz zárandokkereszt került elő két X-XII. századi kohó egyikéből (OBERSCHALL 1953. 237.; LOVAG 1980. 368.; PETROVIĆ 2001. 339. No. 646.; RÉVÉSZ 2006. 67.).

¹⁶ A temetők esetében az ásató régész, publikációk adataira támaszkodtam.

¹⁷ Az alábbi elhelyezkedéseket mind ide soroltam be: nyakban, mellkason, állnál, állkapocs alatt, állkapocs jobb oldalán, áll alatt, állkapocs közelében, nyakláncra, koponya alatt, nyaklánc része vagy közvetlenül a koponyacsontok mellett volt megtalálható a sírban.

Ugyanezen időszak bolgár temetőiben,¹⁸ ahonnan ismert keresztmellékletes sír, ugyan csak megfigyelhetőek a pogány rítus mellékletei (amulettek, túlvilági útvaló, pénz-amulett...) kisebb-nagyobb számban.¹⁹ A keresztmellékletek, ahol ismert a pontos leletkörülmény – az általam vizsgált esetekben – gyermeksírból, nyakban elhelyezve kerültek elő.

A X–XI. században igen nagy számban vannak jelen a magyar leletanyagban a bizánci kereszttek, természetesen mindkét típusa egyaránt. Használatukban eltérés nem figyelhető meg, sírmellékletként, nyakban vagy annak környékén – eredendően nyaklánc részeként – kerültek oda. Már a X. században a honfoglalást követően megjelennek és egészen a XIII. századig megtalálhatók.

A tárgytypus a Közép-Kelet-európai leletanyagra jellemző, ezen a területen belül is elsősorban a keleti keresztény országokban kimagaslóan magas az előfordulásuk (*1. táblázat*), ugyancsak sírmellékletként. A Kárpát-medencében a lelet elterjedési területe (*1. térkép*) nem esik egybe az írott források alapján keleti, bizánci térítésekkel összefüggésbe hozható területekkel. Ez látszólag ellentétben áll azon feltételezéssel, miszerint a tárgytypus jelenléte a temetkezésekben a keleti kereszténységhez köthető.

A bizánci kereszttekkel kapcsolatban az egyik nézetet Lovag Zsuzsa képviseli, miszerint a bizánci kereszttek elterjedése a szentföldi zarándoklatokhoz kötődik. Más nézet szerint a bizánci korai térítések nyomai a kereszttek jelenléte. E nézetet vallotta Oberschall Magda, és képviseli Szatmári Imre, Istvánovics Eszter, Kiss Gábor, Vályi Katalin. A kereszténységtől függetlennek véli, ékszerként értékelve a kereszttek sírbeli jelenlétét a X. század vonatkozásában a Langó Péter – Türk Attila szerzőpáros,²⁰ és ezt a nézetet képviseli Fodor István is.

Véleményem szerint a lelettypus jelenléte a temetkezésekben egy folyamatot vázol fel, a keresztény térítéseknek, a kereszténység terjedésének anonim, nem a vezetés által támogatott, írott forrásokban tetten nem érhető folyamatát, mely köznép között zajlott. A külpolitikai helyzet a keleti térítéseknek inkább kedvezett, mely már kezdetét vehette a honfoglalást megelőző-

¹⁸ Nem szabad azonban elfeledkezni, hogy a X. századra már közel fél évszázados múltra tekintett vissza a bolgárok kereszténysége, a IX. század közepe táján (864) vette kezdetét a bolgár állam krisztianizációja.

¹⁹ Pliska nyugati erődfalának déli szektor-beli IX–XII. századi 80 síros keresztény rítusú temető. A sírok közül csupán hat mellékletes. 10. nem beazonosított nemű elhunyt sírja. Melléklet: egy *bronzkereszt*, két bronz fülbevaló, bronzgyöngyök és négy bronz karperec mellékletként. Egyéb mellékletek: fülesgomb, karkötő, gyöngyök, gyűrű, fülbevaló. A 21. sír melléklete egy amulett mellkasnál. (DONČEVA-PETKOVA 1984. 181–191.) Preslavi I. 16 síros keresztény rítusú hamvasztásos és csontvázas temető. 15. hamvasztásos sír. Melléklet: korongolt urna, egy kerámiaedény és egy *réz enkolpion* (ereklyetartó mellkereszt). Egyéb mellékletek: amulett, fülbevaló, kerámia, gyöngy. (VAŽAROVA 1976. 248–258.) Nanovica 51 síros keresztény rítusú csontvázas temető. A sírok közül 28 mellékletes. 44. gyermeksírbán három kereszt is volt mellékletként elhelyezve: egy egyszerű *bronz kereszt* jobboldalon, egy *bronz enkolpion-kereszt* balra és egy *vas kereszt*. Egyéb mellékletek: gyöngyök, karperec, gyűrű, fülbevaló, gomb. (VAŽAROVA 1976. 311–326.) Tuhovisei 120 síros IX–XI. századi keresztény rítusú csontvázas temető egyik sírjából egy feliratos kereszt, felirata: „Воже, пазѝ този, който го има”, azaz „Isten óvd azt, aki ezt viseli!”. Egyéb mellékletek: pénz, fülbevaló, gyöngyök, gomb, karperec, gyűrű, amulettek, pénzek: I. Baszileosz [876–886] és VI. Leó [886–912] bronz pénzei. (VAŽAROVA 1976. 341.) Zlatogradi 11 síros keresztény rítusú csontvázas temető. Egyik sírjában egy bronz kereszttecske. Egyéb mellékletek: gyöngyök, karperec, fülbevaló. (VAŽAROVA 1976. 342.) Gradesnicai 351 síros keresztény rítusú csontvázas temető. Egyik sírjának melléklete volt egy bronz *enkolpion-kereszt*. Egyéb mellékletek: fülbevaló, bronz gombok, karkötő. (VAŽAROVA 1976. 345–346.) Balgarevo 46 síros keresztény rítusú csontvázas temető. Egyik sírjának melléklete volt egy feliratos kereszt, felirata: „Воже, пазѝ този, който го има”, azaz „Isten óvd azt, aki ezt viseli!” Egyéb mellékletek: fülbevaló, karperec, gyöngyök. (VAŽAROVA 1976. 351.)

²⁰ A sírba helyezett keresztet ékszerként, pontosabban amulett szerepűnek értékeli.

en. A térítések két típusával lehet számolni a X. században: az ún. anonim térítésekkel²¹ és a felülről támogatott, ezáltal az írott forrásokban is megjelenő térítésekkel.

Az anonim térítéseket, illetve térítő szerzeteseket motiválhatta a „mártíromság koronájának” elnyerése, miként a századot átható ezredfordulós világvége-várás is, melynek kapcsán számos térítés indult, hogy a még pogány népeket Krisztus hitére vezessék.²²

A bizánci birodalom mindenkori diplomáciai eszköztárának egyik eleme volt a térítés, mellyel a magyarsággal kapcsolatban is élt. Ez különösképpen a X. században lehetett jelentős, mikor egyrészt a magyarsággal egy új terület, a Kárpát-medence feletti befolyást is megszerezhettek ezáltal, másrészt a magyarok ekkor még nem kötelezték el vallásilag magukat. A X. század magyar „külpolitikája”²³ is elsősorban a keleti térítéseknek kedvezett, melyet még erősítettek a magyarság korábbi, honfoglalást megelőző kapcsolatai és az ott szerzett tapasztalatok is. A 953-ban magyarokhoz érkező Hierotheos már a felülről támogatott térítést jelentette hazánkban, kit a konstantinápolyi patriarcha, Theophylaktos „Turkia püpöké”-vé szentelt fel. Hierotheos, mint címe is mutatja, nem csupán Gyula törzsének térítésére érkezett, hanem „egész Magyarország népének görög hitre térítését kapta feladatául”.²⁴ E nagyszabású feladatra, miként azt az analógiák alap-ján feltételezhetjük, nem egyedül érkezett és itt zajló munkája során további tanítványokat nevelhetett a térítőmunkát segíteni.²⁵

A kereszt ebben a korszakban a hit kifejezője volt, mely – ellentétben napjaink szokásával – nem volt kereskedelmi árucikk, vagy divatékszer, hanem meggyőződés, hovatartozás jelzésére szolgált. Ebből következőleg akár Jeruzsálemben készült, akár egy utáztatokat gyártó közelebbi műhely (Szerbia, Balkán) terméke volt, mindenképp a hitbeli hovatartozást jelezte a külvilág felé.

A honfoglalás kori sírok esetében a kereszténység egyes elemeinek, szokásainak, gondolkodásban való megjelenésének korai stádiumát jelzik, mikor már az új vallás is teret hódít, de még a régi is jelen van. Ennek tudható be, hogy a mindenkori társadalmak legsé-

²¹ Az anonim térítés érkezhett kívülről (Bizánc, Bolgár Cárság), de számolhatunk belső térítéssel is. A honfoglalás után a magyarok közt élő, már korábban keresztény hitre tért „bolgár-szláv népesség is közvetítette őseinknek az ortodox kereszténység gyakorlatát”. (H. TÓTH 1995. 31.) Ennek a belső, bolgár-szláv térítésnek a nyoma a magyar nyelv „szókincsének legrégebbi, keleti rítusra utaló rétege” mint például kereszt, karácsony, panasz, pap, szombat, vádol, ... (H. TÓTH 1995. 30.) A bolgár népesség a földrajzi nevek alapján – Melich János és Kniezsa István munkássága nyomán – Budapesttől keletre a Bükk fennsíkig, a Börzsöny, Cserhát, Mátra, Bükk vonulatától délre, a Duna-Tisza közén, és ettől északra, a Hernád vonaláig terjedő területen, Erdélyben, valamint Szerémségben, Duna-Tisza közén és a Tiszántúlon feltételezhető. (H. TÓTH 2000. 23.) Egyelőre problémát jelent a nyelvészet és a régészet adatainak megoldásra váró ellentmondása, miszerint a nyelvészet által felvázolt területeken a bolgár népesség régészeti hagyatéka csak néhány helyen (pl. Hajdú-Bihar megye), igen csekély mértékben érhető tetten. A térítés ezen irányvonalának elfogadása ezen ellentmondás megoldására, további vizsgálatra szorul.

²² Ennek jegyében indult el Adalbert társaival (KŁOCZOWSKI 1994. 101–111.), János és Benedek remeték a lengyelekhez (HALMÁGYI 2009. 4., 5., 8.) és Querfurti Brúnó és térítő társainak - Quedlingurgi Évkönyv szerint 18 társával - útjait is ez motiválta. Brúnó járt 1003–1004-ben és 1004/1005–1008 között Magyar Királyságban, majd ezt követően a besenyők között térített (HALMÁGYI 2009.) – természetesen a nyugati térítések jobban ismeretesek.

²³ A honfoglalást követő évtizedekben a magyarok tudatos békepolitikát folytattak mind Bizánc, mind a bolgárok irányában, míg nyugatra folyamatosan indultak kalandozó hadjáratok. Bizánc irányában 927-től változott a helyzet, és a bolgár-besenyő szövetségeseikkel közös hadjáratok indultak. Simeon cár halálát követően pedig, a bizánci-bolgár szövetség létrejötté után, a bolgárok ellen is. Változást a 943-ban megkötött öt évre szóló békeszerződés hozott, melyek még két alkalommal hosszabbítottak meg további öt-öt évre 948-ban és 953-ban. MAKK 1996. 14–17.

²⁴ MAKK 1996. 17.

²⁵ A térítők nem egyedül mentek, miként ez megfigyelhető Metód és Konstantin-Cirill tevékenységénél; de ugyanez jellemző a nyugati térítésekre is (Adalbert és társai, János és Benedek remeték...).

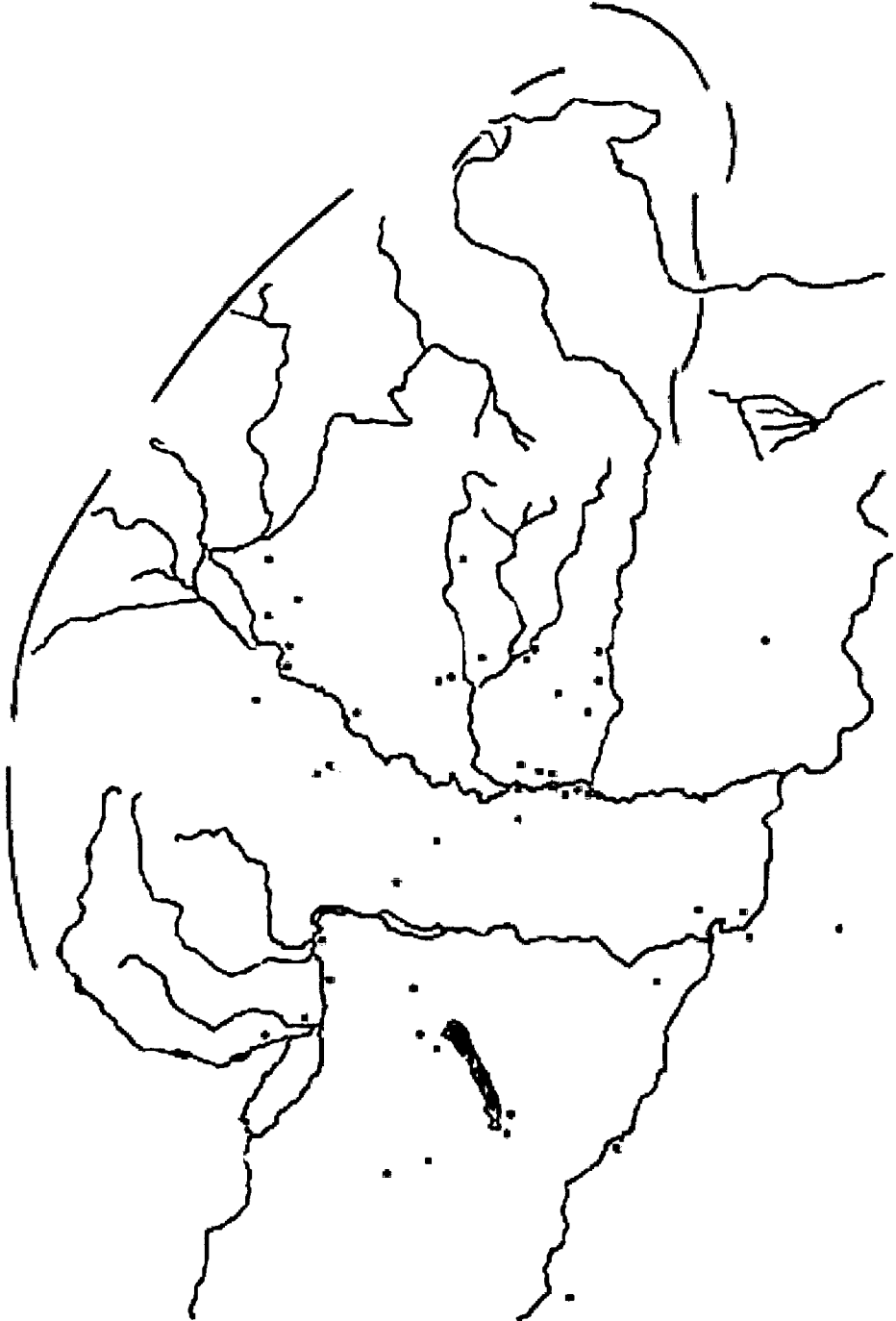
rülékenyebb, legvédtelenebb részénél, azaz a gyermekek sírjaiban jelenik meg elsőként. A későbbiekben már a kereszténység meghonosodásáról van szó, mikor a folyamatban lévő krisztianizáció fokozatosan szorítja ki a régi vallást, de egyes elemei még szokásszinten továbbélnek, fennmaradnak. Ennek tudható be az a jelenség, hogy mind a magyar, mind az általam vizsgált bolgár temetőben a krisztianizáció megindulását követően akár több évszázad múltán is még jelen vannak a pogány mellékletek (amulett, pénz-melléklet), és csak fokozatosan maradnak el a sírok mellékletei közül.

BIBLIOGRÁFIA

- BÁLINT 1937. BÁLINT ALAJOS: A hódmezővásárhelyi ref. Gimnázium régiséggyűjteménye VI–XI. rész. *Dolgozatok* 13 (1937). 28.
- BÁLINT CS 1991. BÁLINT CSANÁD: Südungarn im 10. Jahrhundert. Budapest 1991.
- BÍRÓ – KRALOVÁNSZKY 1959.a BÍRÓ ENDRE - KRALOVÁNSZKY ALÁN: Dunaalmás – Tatai-Gasse, Sandgrube. *Archaeológiai Értesítő* 86 (1959) 209.
- BÍRÓ – KRALOVÁNSZKY 1959.b BÍRÓ ENDRE - KRALOVÁNSZKY ALÁN: Dunaalmás – Tatai úti homokbánya. *Régészeti Füzetek* I:11 (1959) 53.
- BOBČEVA-SALKIN 1974. БОБЧЕВА, Л. – САЛКИН, А.: Средновековен некропол край с. България. – *Известия на Окръжния исторически музей и историческото дружество в гр. Толбухин* 1974. с. 173 сл.
- BÓNA 1973. BÓNA ISTVÁN: VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. *Fontes archaeologici Hungariae*. Budapest 1973.
- BÓNA 1991. BÓNA ISTVÁN: Dunapentele története: a honfoglalástól a 19. század közepéig a már eddig is ismert, valamint újonnan bevont adatok alapján. Dunaújváros 1991.
- DONČEVA-ПЕТКОВА 1984. ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА, ЛЮДМИЛА: Некропол при южния сектор на западната крепостна стена на Плиска. In: *Сборник в памен на проф. Станчо Ваклинов*. София 1984.
- FÉK 1962. FEHÉR GÉZA – ÉRY KINGA – KRALOVÁNSZKY ALÁN: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírletelei: Leletkataszter. Régészeti tanulmányok 2. Budapest 1962.
- FODOR 1975. FODOR ISTVÁN: Verecke híres útján. A magyar nép őstörténete és a honfoglalás. Budapest 1975. 259.
- FODOR 1982. FODOR ISTVÁN: In Search of a new Homeland. The Prehistory of the Hungarian People and the Conquest. Budapest 1982.
- FODOR 1985. FODOR ISTVÁN: Honfoglalás kori temető Sándorfalván. Előzetes közlemény. *Acta Antiqua et Archaeologia* V. (1985)
- FODOR 1996. „Őseinket felhozád...” A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Szerk. FODOR ISTVÁN. Budapest 1996.
- GUBITZA 1910. GUBITZA KÁLMÁN: Bácsi honfoglaláskori sírletelekről. *Archaeológiai Értesítő* 30 (1910) 169–172.
- HALMÁGYI 2009. HALMÁGYI MIKLÓS: Querfurti Brúnó, hittérítő Közép-Európában († 1009). Kézirat 2009.
- HAMPEL 1902. HAMPEL JÓZSEF: Régiségek a honfoglalás korából. *Archaeológiai Értesítő* 22 (1902) 296–316.
- HAMPEL 1905. HAMPEL JÓZSEF: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I–III. Braunschweig 1905.
- HAMPEL 1907. HAMPEL JÓZSEF: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest 1907.
- HORVÁTH 1970. HORVÁTH BÉLA: Előzetes jelentés az 1965–1968. évi tisztaörvényi feltárásokról. *Archaeológiai Értesítő* 97 (1970) 128.

- H. TÓTH – BICZÓ 1976.a H. TÓTH ELVIRA – BICZÓ PIROSKA: Kiskunfélegyháza-Kántordomb. *Régészeti Füzetek* I:29. (1976) 60.
- H. TÓTH – BICZÓ 1976.b H. TÓTH ELVIRA – BICZÓ PIROSKA: Kiskunfélegyháza-Kántordomb. *Archaeológiai Értesítő* 103 (1976) 299–300.
- H. TÓTH 1995. H. TÓTH IMRE: A magyarság korai kapcsolatai az ortodox szlávokkal. In: *Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig*. Szerk. H. TÓTH IMRE. Szeged 1995. 27–35.
- H. TÓTH 1995. H. TÓTH IMRE: Magyar-szláv kapcsolatok a IX-XI. században. *Partes populorum minores alienigenae*. Szombathely 2000. 11–26.
- ISTVÁNOVICS 2003. ISTVÁNOVICS ESZTER: A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga. Jósa András Múzeum: Nyíregyháza 2003.
- JÓSA 1892. JÓSA ANDRÁS: A kárászi sírmezőről. *Archaeológiai Értesítő* 12 (1892) 171–173.
- KISS A 1983. KISS ATTILA: Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 1. Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Akadémiai Kiadó: Budapest 1983.
- KISS G 2000. KISS GÁBOR: Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 2. Vas megye 10-12. századi sír- és kincsleletei. Szombathely 2000.
- KŁOCZOWSKI 1994. KŁOCZOWSKI, JERZY: Szent Wociech-Adalbert és a keresztény Európa kialakulása az 100. év körül. In: *Kelet-Közép-Európa szentje: Adalbert (Vojtech-Wojciech-Béla): Válogatott tanulmányok*. Szerk. Somorjai Ádám. METEM: Budapest 1994. 101–111.
- KOVALOVSZKI 1965. KOVALOVSZKI JÚLIA: Orosháza és környéke a magyar középkorban. In: *Orosháza története*. Szerk. Nagy Gyula. Orosháza 1965.
- KÜRTI 1978–1979. KÜRTI BÉLA: Honfoglalás kori magyar temető Szeged-Algyón. Előzetes beszámoló. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1978–1979/1. 323–347.
- KÜRTI 1983. KÜRTI BÉLA: Bizánci kapcsolatok. In: *Szeged története* I. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1983. 269–271.
- KÜRTI 2001. KÜRTI BÉLA: Sírok üzenete. Honfoglaló magyarok temetője Algyő határában. Algyő 2001.
- LANGÓ – TÜRK 2004. LANGÓ PÉTER – TÜRK ATTILA: Honfoglalás kori sírok Mindszent-Koszorús-dűlőn. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica* X (2004) 365–457.
- LOVAG 1980. LOVAG ZSUZSA: Bronzene Pektoralkreuze aus der Arpadenzeit. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XXXII (1980) 363–372.
- LOVAG 1999. LOVAG ZSUZSA: Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums. *Seria Archaeologica* III. Budapest 1999.
- LŐRINCZY 1985. LŐRINCZY GÁBOR: Szegvár-Szőlőkalja X. századi temetője. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1985. 141–162.
- MAKK 1996. MAKK FERENC: Magyar külpolitika (896–1196). Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2. Szeged 1996.²
- MANOVA 1964. МАНОВА, ЕК.: Археологически проучвания в района на Златоград. *Археология* VI. 1964. 4. с. 20–26.
- MASOV é.n. МАШОВ, СП.: Средновековен некропол край с. Градешница, Врачански. *ИИИ XXXV* (под печат).
- MESTERHÁZY 1990. MESTERHÁZY KÁROLY: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a X-XI. századi magyar sírleletekben. *Folia Archaeologica* 41 (1990) 87–115.
- MRT 6. ECSEDY ISTVÁN – KOVÁCS LÁSZLÓ – MARÁZ BORBÁLA – TORMA ISTVÁN: Magyarország régészeti topográfiája 6. Békés megye régészeti topográfiája. A szeghalmi járás IV/1. Budapest 1982.
- MRT 9. DINNYÉS ISTVÁN – KÖVÁRI KLÁRA – KVASSAY JUDIT – MIKLÓS ZSUZSA – TETTAMANTI SAROLTA – TORMA ISTVÁN: Magyarország régészeti topográfiája 9. Pest megye régészeti topográfiája. XIII/2. A sobi és a váci járás. Budapest 1993.

- MRT 10.1. JANKOVICH B. DÉNES – MEDGYESI PÁL – NIKOLIN EDIT – SZATMÁRI IMRE – TORMA ISTVÁN: Magyarország régészeti topográfiája 10.1. Békés megye régészeti topográfiája. Békés és Békéscsaba környéke IV./3. Budapest 1998.
- NAGY 1969. NAGY ÁRPÁD: Eger környéki és Tisza-vidéki besenyő települések a X–XI. században. *Egri Múzeum Évkönyve* 7 (1969) 138.
- NEPPER 1993. M. NEPPER IBOLYA: 9-10. századi bolgár-szláv leletek Hajdú-Bihar megyében. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk. Lőrinczy Gábor. Szeged 1993.
- NEPPER 2003. M. NEPPER IBOLYA: Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3. Hajdú-Bihar megye 10-11. századi sírleletei I. rész. Budapest-Debrecen 2002.
- OBERSCHALL 1953. OBERSCHALL MAGDA, BÁRÁNYNÉ: Byzantinische Pektoralkreuze aus ungarischen Funden. In: *Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie* II. Baden-Baden 1953. 207–251.
- PÁRDU CZ 1944–1945. PÁRDU CZ MIHÁLY: Csongrádi leletek. *Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve* I. (1944–1945) 138–141.
- PETROVIĆ 2001. PETROVIĆ, RADMILO: Rečnik vizantijskih krstova. Beograd 2001.
- RÉVÉSZ 2003. RÉVÉSZ ÉVA: A keleti kereszténység jelenléte X–XI. században a Kárpát-medencében. (Szakdolgozat.) Szeged 2003.
- RÉVÉSZ 2006. RÉVÉSZ ÉVA: A keleti kereszténység emlékei a 10–11. századi kárpát-medencei sírleletekben. (Szakdolgozat.) Szeged 2006.
- RÉVÉSZ 2008. RÉVÉSZ LÁSZLÓ: Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei. 5. Heves megye 10–11. századi temetői. Budapest 2008.
- STANCIK 1975. STANCIK ILONA: Szolnok megyei régészeti adatok Hild Viktor jegyzeteiből. Szolnok 1975.
- STANOJEV 1989. STANOJEV, NEBOJA: Nekropole X–XV. veka u Vojvodini. Novi Sad 1989.
- STOJANOVA – SERAFIMOVA é.n. Д. СТОЯНОВА-СЕРАФИМОВА: Средновековен некропол край с. Туховище, Благоевградски окръг (под печат).
- SZABÓ 1978–1979. SZABÓ JÁNOS GYÖZŐ: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában IV. A sírok relatív és abszolút kronológiája. *Egri Múzeum Évkönyve* 16–17 (1978–79) 88–89.
- SZATMÁRI 1995. SZATMÁRI IMRE: Bizánci típusú ereklyetartó mellkereszték Békés és Csongrád megyében. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica* I (1995) 219–264.
- SZEMÁN 1988. SZEMÁN ATTILA: X–XI. századi filigrános mellkereszték. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1988-1 (1989) 75–94.
- SZŐKE 1962. SZŐKE BÉLA: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok I. Budapest 1962.
- TARI 1995. TARI EDIT: Árpádkori falusi templomok Cegléd környékén. Cegléd 1995.
- TARI 2000. TARI EDIT: Inárcs, Szent György templom. *Régészeti kutatások Magyarországon 2000*. Budapest 2003. 149–152.
- TOČIK 1968. TOČIK, ANTON: Altmagyarische Gräberfeld in der Südwestslowakei. *Archaeologica Slovaca - Catalogi* III. Bratislava 1968.
- TOČIK 1971. TOČIK, ANTON: Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei I. *Slovenská Archaeologia* XIX-1 (1971)
- TÖRÖK 1956. TÖRÖK GYULA: A szobi Vendelin-földek X–XI. századi temetője. *Folia Archaeologica* VIII. (1956) 130.
- VÁLYI 2000. VÁLYI KATALIN: Régészeti emlékek. In: *Európa és Magyarország Szent István korában*. Szerk.: Kristó Gyula – Makk Ferenc. Szeged 2000. 365–385.
- VAŽAROVA 1976. ВЪЖАРОВА, ЖИВКА Н.: Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI–XI в. на територията на България). София 1976.
- VINSKI 1959. VINSKI, ZDENKO: Augrabungen in Vukovar. *Archaeologia Iugoslavica* III. (1959) 99–109.

1. térkép – Erekyetartó mellkeresztek és zarándokkeresztek a Kárpát-medencében

TEMETŐ, SÍR ²⁶	DATÁLÁS, ÖSSZ. SÍR	LELETKÖRÜLMÉNY
Algyő	X. sz., 83	105. sír: 6 év körüli gyermek sírja. Mellékletek: aranyozott ezüst hajfonatkorong, <i>díszítetlen ólom zárándokkereszt (nyakban)</i> , szemfedő, ruhadisz. ²⁷
Bács (Bač, Sr)	XI. sz. (t.k.t.)	S sír. Nem különválasztható az egyes sírok leletanyaga. Mellékletek: <i>ezüst zárándokkereszt</i> . ²⁸
Balatonmagyaród-Felső-Koloni dűlő		213. sír: Kisgyermek sírja. Mellékletek: <i>ólm zárándokkereszt mellkason</i> . ²⁹
Besenyőtelek-Tepélypuszta I.	X–XI. sz., 14	1. női sír. Mellékletek: <i>bal kulcsosonton egy ólomkereszt</i> , rombusz alakú ruhadiszek (10 db), körte alakú ezüstkarika, füles gomb. ³⁰
Cegléd-Nyúlfülehalom	XI–XIII. sz., cca. 52	T: <i>bronz ereklyetartó mellkereszt (jeruzsálemi típus)</i> . ³¹
Csanádpalota	XI–XII. sz., 27	S sír. Nem elkülöníthető az egyes sírok anyaga. Mellékletek: <i>bronz ereklyetartó mellkereszt</i> , Kálmán denár. ³²
Csongrád-Felgyő-Gedáhalom	X. sz., 45	45. fiatal nő sírja. Mellékletek: <i>öntött bronz zárándokkereszt, ezüstgyűrű</i> . ³³
Detta (Deta, Ro)	X–XII. sz., több sír	S. sír. Melléklet: <i>ólm zárándokkereszt</i> . ³⁴
Dunaalmás	X. sz., 13	S sír. Mellékletek: <i>bronz ereklyetartó mellkereszt</i> . ³⁵
Felsőjattó – Tornóc (Horný Jatov – Tornovec nad Vahom, SI)	IX–XI. sz., 528	382. bolygatott sír: karjai a hason egymáson keresztbe fektetve. Mellékletek: <i>bronz ereklyetartó mellkereszt</i> , vascsat töredékei. ³⁶
Füzesabony-Réti tanya, Koszpeńium domb	X. sz., 1	Magányos gyermeksír (kislány). Mellékletek: <i>zárándokkereszt (elveszett) állcsont alatt, agyagedény</i> . ³⁷
Gyula-Téglagyár	X–XI. sz., cca. 170	T: <i>öntött bronz ereklyetartó mellkereszt</i> (lehet temetőbeli szórvány, de sírlet is). ³⁸
Gyulavarsánd-Laposhalom (Varsand, Ro)	X–XI. sz., cca. 80	S sír. Mellékletek: <i>öntött bronz ereklyetartó mellkereszt</i> , Árpád-kori pénzek (Salamon, Géza dux, ...), torquesek, karperec, kengyel, hajkarika. ³⁹
Hajdúdorog-Gyúulás	X. sz. közepe – 2. fele	19. leánygyermek sírja. Mellékletek: <i>bizánci típusú, díszítetlen zárándokkereszt, vékony ezüstlánc töredékei</i> . ⁴⁰
Ibrány-Esbóhalom	X. sz.	197. két lány közös koporsós sírja. Mellékletek: <i>ólm zárándokkereszt gyöngysor közepén, dirhemutánzat</i> . ⁴¹
Ikervár - Virág u.	X–XI. sz., cca. 200	112. 4-5 éves kislány sírja. Mellékletek: <i>nyakában: vasláncocska töredékei, átfűrt IV. századi római bronzpénn (308–313), öntött ólm zárándokkereszt</i> . ⁴²
Inárcs, Szent György templom	XI–XII. sz.	T: <i>bronz ereklyetartó mellkereszt</i> előlapjának töredéke a szentélybeli sír feletti betöltési rétegből. ⁴³

²⁶ t.k.t. = templom körüli temető, S = sírból, T = temetőbeli szórvány, „SZÁM” = sírszám.

²⁷ KÜRTI 1978–1979. 323–347.; KÜRTI 2001. 23.; RÉVÉSZ 2006. 48., 61.

²⁸ GUBITZA 1910. 169–172.; STANOJEV 1989. 22–23.; RÉVÉSZ 2006. 61.

²⁹ LANGÓ-TÜRK 2004. 429.

³⁰ RÉVÉSZ 2008. 63–70.

³¹ TARI 1995. 85–87., RÉVÉSZ 2006. 49.

³² FÉK 1962. 28. No. 163; SZATMÁRI 1995. 240–242.; RÉVÉSZ 2003. 100.; RÉVÉSZ 2006. 49.

³³ PÁRDU CZ 1944–1945. 138–141.; RÉVÉSZ 2006. 61.

³⁴ FÉK 1962. 31. No. 227; LOVAG 1980. 363.; PETROVIĆ 2001. 314. No. 582; RÉVÉSZ 2003. 98.; RÉVÉSZ 2006. 61.

³⁵ FÉK 1962. 32–33.; BIRÓ – KRALOVÁNSZKY 1959.a 209.; BIRÓ – KRALOVÁNSZKY 1959.b 53.; RÉVÉSZ 2006. 49.

³⁶ SZÓKE 1962. 62.; TOČIK 1968. 168.; TOČIK 1971. 168.; RÉVÉSZ 2006. 50.

³⁷ NAGY 1969. 138.; RÉVÉSZ 2006. 62.; RÉVÉSZ 2008. 181.

³⁸ OBERSCHALL 1953. 213., 247.; SZATMÁRI 1995. 222–225.; RÉVÉSZ 2003. 100.; RÉVÉSZ 2006. 51.

³⁹ MRT 10.1. 325. 2/XXXII.; OBERSCHALL 1953. 216., 248.; SZATMÁRI 1995. 225–226.; PETROVIĆ 2001. 320. No. 598; RÉVÉSZ 2003. 99.; RÉVÉSZ 2006. 51.

⁴⁰ FODOR 1996. 230.; RÉVÉSZ 2003. 102.; RÉVÉSZ 2006. 62.

⁴¹ ISTVÁNOVICS 2003. 99. 94. t.; LANGÓ – TÜRK 2004. 429.

⁴² KISS G 2000. 41–83.; RÉVÉSZ 2006. 48., 62.

⁴³ TARI 2000. 152.

Kiskunfélegyháza-Kántordomb	X◻XI. sz., cca. 60	S sír. Mellékletek: <i>bizánci típusú, öntött bronz zarándokkereszt</i> . ⁴⁴
Kloštar (Sr)	X. sz. 2. fele – XI. sz.	2. sír. Mellékletek: <i>bronz zarándokkereszt, fülbevalópár, s-végű hajkarika, bronz huzalgűrű</i> . ⁴⁵
Majs-Udvari rétek ⁴⁶	960/970 – XI/XII. sz. fordulója, 1137	234. gyermeksír. Mellékletek: <i>öntött bronz zarándokkereszt bal felkarcsont mellett, 6 db üvegyöngy (nyaklánc), tyúktojás héjtöredékek.</i>
		275. gyermeksír. Mellékletek: <i>díszítetlen ólom zarándokkereszt állnál, üvegyöngyosor, I. Béla dux czüst denára.</i>
		770. gyermeksír. Mellékletek: <i>öntött bronz zarándokkereszt állkapocs alatt, nyitott bronz karika.</i>
		1031. (220.) fiatal személy sírja. Mellékletek: <i>öntött bronz zarándokkereszt állkapocs jobb oldalán, 2 db bronz s-végű hajkarika, aranyfüst bevonásos üvegyöngyök, gerezdes bronz fülesgomb, zárt bronz gyűrű, házi sertés csontdarabok.</i> ⁴⁷
Mindszent-Koszorúsdűlő	honfoglaló temető (X. sz.), 3	1. gyermek NY-K tájolású nyújtott vázas sírja. Mellékletek: <i>lőcsontok, nyitott fülbevaló karika, rajtuk egy-egy kauri csiga, nyakában: 2 db szemesgyöngy és egyenlő szárú bronzlemezből ereklyetartó mellkereszt</i> . ⁴⁸
Miskolc-Repülőtér	X. sz. 2. fele, 21	8. férfisír: részben feldúlt. Mellékletek: <i>bronz ereklyetartó mellkereszt</i> . ⁴⁹
Mitrovica- Mačvanska (Sr) ⁵⁰	X. sz. vége – XI. sz. eleje	T: <i>nagyméretű, öntött bronz zarándokkereszt.</i>
		T: <i>öntött bronz zarándokkereszt.</i>
		T: <i>öntött bronz zarándokkereszt.</i>
		T: <i>bronz zarándokkereszt.</i>
Nagylak	XI. sz., cca. 27	S sír. Mellékletek: <i>bronz ereklyetartó mellkereszt, ezüst denár, s-végű hajkarika, fülesgomb, gyűrű, karperec</i> . ⁵¹
Nyírkarász, Már-ky-és Fülöp földek	XI. sz., cca. 10	S sír. Mellékletek: <i>bronz ereklyetartó mellkereszt, XI. századi pénzek, halántékgyűrű</i> . ⁵²
Nyírkarász-Garahalom	XI. sz., 1	1. bolygatott sír. Mellékletek: <i>kisméretű, öntött bronz zarándokkereszt</i> . ⁵³
Ógyalla-Abadomb II. (Hurbanovo-Bohatá, Sl)	X. sz. 2. fele – XI. sz. köz., 131	22. gyermeksír. Mellékletek: <i>bronz zarándokkereszt</i> . ⁵⁴
Pecszentmárton (Sínmartin, Ro) ⁵⁵	XI. sz. (?)	S sír. Mellékletek: <i>ereklyetartó mellkereszt.</i>
		S sír. Mellékletek: <i>ereklyetartó mellkereszt töredéke.</i>
Ptuj (Sr)	X. sz. 2. fele	66. sír. Mellékletek: <i>kis zarándokkereszt</i> . ⁵⁶

⁴⁴ OBERSCHALL 1953. 216., 248.; FODOR 1996. 330–331.; PETROVIĆ 2001. 319. No. 594.; H. TÓTH – BICZÓ 1976.a 60.; H. TÓTH – BICZÓ 1976.b 299–300.; RÉVÉSZ 2003. 99.; RÉVÉSZ 2006. 62.

⁴⁵ HAMPEL 1907. 171., 60. t. 4.; OBERSCHALL 1953. 236.; SZÓKE 1962. 62.; FÉK 1962. 49. No. 581.; LOVAG 1980. 366.; RÉVÉSZ 2003. 97.; RÉVÉSZ 2006. 62.

⁴⁶ LOVAG 1980. 366.; KISS A 1983. 73–236.; PETROVIĆ 2001. 314. No. 583–584., 315. No. 586.; RÉVÉSZ 2006. 63.

⁴⁷ RÉVÉSZ 2003. 106. Tévesen több publikációban is 220. sírként jelenik meg.

⁴⁸ OBERSCHALL 1953. 236., 249.; SZÓKE 1962. 62.; FÉK 1962. 53. No. 666.; LOVAG 1980. 366.; PETROVIĆ 2001. 331. No. 625.; LANGÓ–TÜRK 2004.; RÉVÉSZ 2003. 95.; RÉVÉSZ 2006. 47., 52.

⁴⁹ OBERSCHALL 1953. 218., 237.; KOVALOVSKI 1965. 187.; LOVAG 1971. 150.; LOVAG 1982. 160.; LOVAG 1999. 25. No. 13.; SZATMÁRI 1995. 239–240.; PETROVIĆ 2001. 323. No. 605.; RÉVÉSZ 2003. 98.; RÉVÉSZ 2006. 52.

⁵⁰ RÉVÉSZ 2003. 100.; LANGÓ–TÜRK 2004. 430.

⁵¹ JÓSA 1892. 171–173.; OBERSCHALL 1953. 213., 228., 247.; FÉK 1962. 59. No. 764.; LOVAG 1980. 367.; PETROVIĆ 2001. 320. No. 596.; RÉVÉSZ 2006. 52.

⁵² BÁLINT 1937. 28.; FÉK 1962. 56. No. 717.; BÁLINT Cs 1991. 241–242.; RÉVÉSZ 2003. 97.; RÉVÉSZ 2006. 52.

⁵³ OBERSCHALL 1953. 236. (=KÁRÁSZ); SZÓKE 1962. 62.; LOVAG 1980. 376.; LOVAG 1982. 162.; LOVAG 1999. 29. No. 29.; PETROVIĆ 2001. 329. No. 621.; RÉVÉSZ 2003. 97.; RÉVÉSZ 2006. 63.

⁵⁴ TOČIK 1971. 184–190., 261–265., RÉVÉSZ 2006. 64.

⁵⁵ FÉK 1962. 66. No. 894.; RÉVÉSZ 2003. 97.; RÉVÉSZ 2006. 53.

⁵⁶ SZÓKE 1962. 62.; RÉVÉSZ 2003. 96.; RÉVÉSZ 2006. 64.

Pusztaföldvár (Arad-Földvári puszta)	XI. század közepe – 1077	S sír. Mellékletek: <i>bronz zárándokkereszt, aranyozás nyomaival</i> . ⁵⁷
Püspökladány-Eperjesvölgy ⁵⁸	X–XI. sz., 637	95. gyermeksír. Mellékletek: <i>öntött bronz, töredékes zárándokkereszt, vascsőrgő, gyöngyök</i> . 107. gyermeksír. Mellékletek: <i>bizánci, öntött bronz zárándokkereszt, Szent István denár a kezében</i> .
Sándorfalva-Eperjes	X. sz. 2 – 3. harmada, 105	14. férfisír. Mellékletek: <i>ólomtövezet bizánci zárándokkereszt áll alatt, bronz üreges fülesgomb, vascsíhló és kova, csont dobókocka, vascsat, vaskés, nyílcsúcs</i> . ⁵⁹
Sárrétudvari-Hízóföld	X. sz., 269	199. gyermeksír. Mellékletek: <i>öntött bronz ereklyetartó mellkereszt</i> . ⁶⁰
Szakony-TSZ Tejgazdaság	X–XI. sz.	9. férfisír. Mellékletek: <i>kisméretű, öntött bronz zárándokkereszt</i> . ⁶¹
Szeged-Óthalom	honf. kori, 42	T: <i>öntött bronz ereklyetartó mellkereszt</i> . ⁶²
Szegvár-Szólókalja	X. sz., 62	1 évesnél fiatalabb gyermek sírja. Mellékletek: <i>bronz zárándokkereszt állkapocs közelében</i> . ⁶³
Székesfehérvár		E. női sír. Mellékletek: <i>ereklyetartó mellkereszt (jeruzsálemi típus)</i> . ⁶⁴
Szentes-Szentilona	X–XI. sz., 5	T: <i>öntött bronz ereklyetartó mellkereszt</i> . ⁶⁵
Szentes-Szentlászló I.	X. sz., 112	26. gyermeksír. <i>Egyik karja mellére hajlítva</i> . Mellékletek: <i>kicsi bronz zárándokkereszt (jobb keze mellett), 2 nyitott bronz haj-karika, sodrott bronz torques, rajta 2 ezüst karika, gyöngyosor kauri csigákkal, csőrgővel, bronz pityke, 2 fejes gyűrű</i> . ⁶⁶ 73. kisgyermek sírja. Mellékletek: <i>sodrott nyakperccel, Salamon denára, nyakban: öntött bronz ereklyetartó kereszt (feje alatt), néhány gyöngy, Diocletianus (vagy más 296-ig használt) Concordia Militum-típusú ályukasztott denarius</i> . ⁶⁷
Szentes-Nagytóke-Jámborhalom	XI. (–XII.) sz., 68	6. gyermeksír. Mellékletek: <i>aranyozott bronz ereklyetartó mellkereszt (kijevi típus)</i> . ⁶⁸
Szob-Kiserdő	X. sz. 1. harmada – XI. sz. eleje, 82	60. lánygyermek sírja. Mellékletek: <i>bronzlemezből kivágott zárándokkereszt nyaklánc, agyagedény, Konstantinos Porphyrogennétos & II. Romanos aranyozott bronz harnis solidusa, bronz s-végű hajkarika, gyöngyök, vaskés, fülesgomb, átfűrt vadkanagyar</i> . ⁶⁹
Szob-Vendelin	X–XI. sz., 142	18. férfi sír: <i>karjai ölébe hajlítva</i> . Mellékletek: <i>bronz ereklyetartó mellkereszt (jeruzsálemi típus)</i> . ⁷⁰

⁵⁷ OBERSCHALL 1953. 236., 250.; SZÓKE 1962. 62.; FÉK 1962. 63. No. 839; LOVAG 1980. 366.; LOVAG 1999. 28. No. 28; FODOR 1996. 299.; PETROVIČ 2001. 316–317. No. 588., 588/1.; RÉVÉSZ 2003. 97.; RÉVÉSZ 2006. 64.

⁵⁸ NEPPER 1993. 207–226.; FODOR 1996. 247., 254.; RÉVÉSZ 2003. 101.; RÉVÉSZ 2006. 64.

⁵⁹ FODOR 1985. 26.; FODOR 1996. 349.; RÉVÉSZ 2003. 99.; RÉVÉSZ 2006. 48.

⁶⁰ FODOR 1996. 272.; NEPPER 1993. 207–226.; NEPPER 2002. 296–389.; RÉVÉSZ 2003. 101.; RÉVÉSZ 2006. 53.

⁶¹ LOVAG 1980. 367.; RÉVÉSZ 2003. 105.; RÉVÉSZ 2006. 64.

⁶² KÜRTI 1983. 269–271.; SZATMÁRI 1995. 232–234.; RÉVÉSZ 2003. 104.; RÉVÉSZ 2006. 53.

⁶³ SZABÓ 1978–1979. 88–89.; LÓRINCZY 1985. 141–162.; RÉVÉSZ 2006. 64.

⁶⁴ OBERSCHALL 1953. 222., 249.; LOVAG 1971. 146.; LOVAG 1982. 160.; LOVAG 1999. 23. No. 1; PETROVIČ 2001. 324. No. 608; RÉVÉSZ 2003. 103.; RÉVÉSZ 2006. 53.

⁶⁵ OBERSCHALL 1953. 218., 237., 248.; SZÓKE 1962. 62.; SZATMÁRI 1995. 236–239.; PETROVIČ 2001. 323. No. 606.; RÉVÉSZ 2003. 96.; RÉVÉSZ 2006. 54.

⁶⁶ OBERSCHALL 1953. 228., 250.; SZÓKE 1962. 61–62.; FÉK 1962. 74–75. No. 1028.; LOVAG 1980. 367.; PETROVIČ 2001. 337. No. 643.; RÉVÉSZ 2003. 95.; RÉVÉSZ 2006. 66.

⁶⁷ OBERSCHALL 1953. 213., 247.; SZÓKE 1962. 62.; FÉK 1962. 74–75. No. 1028; SZATMÁRI 1995. 227–229.; RÉVÉSZ 2003. 95.; RÉVÉSZ 2006. 47–48., 54.

⁶⁸ SZEMÁN 1989. 75–94.; RÉVÉSZ 2006. 54.

⁶⁹ LOVAG 1980. 367.; FODOR 1996. 409.; RÉVÉSZ 2003. 98.; RÉVÉSZ 2006. 66.

⁷⁰ TÖRÖK 1956. 130.; SZÓKE 1962. 62.; FÉK 1962. 75. No. 1048; LOVAG 1971. 152.; LOVAG 1999. 26. No. 17.; PETROVIČ 2001. 334. No. 635.; RÉVÉSZ 2003. 98.; RÉVÉSZ 2006. 54.

Tiszaeszlár-Sinkahegy	X–XI. sz., cca. 50-60	S sír. Mellékletek: <i>bronz ereklyetartó mellkereszt (szentföldi ~ jeruzsálemi típus).</i> ⁷¹
Tiszafüred-Nagykenderföldek	X. sz. közepe – 970/980, 150-180	S sír: feldúlt. Mellékletek: <i>öntött bronz ereklyetartó mellkereszt (szentföldi ~ jeruzsálemi típus).</i> ⁷² T: <i>öntött bronz zarándokkereszt.</i> ⁷³
Tiszalök-Rázompuzsta I.	XI. sz., cca. 150	103. (V 68) sír: meghatározatlan nemű. Mellékletek: <i>ezüst zarándokkereszt koponya alatt.</i> ⁷⁴
Tiszaörvény-Templomdomb	XI. (–XIII.) sz., 320 (cca. 1000)	440. gyermeksír. Mellékletek: <i>öntött bronz ereklyetartó mellkereszt (jeruzsálemi típus).</i> ⁷⁵
Tótkomlós-Komlós	X. sz. eleje – XI. sz. 2. fele, 21	S sír. Mellékletek: <i>öntött bronz ereklyetartó mellkereszt (jeruzsálemi típus).</i> ⁷⁶
Vajszka-Gombosi út (Vajska, Sr)	5	S sír. Mellékletek: <i>aranyozott bronz zarándokkereszt.</i> ⁷⁷
Valkóvár (Vukovar, Sr)		378. gyermeksír. Mellékletek: <i>nagyméretű, öntött bronz zarándokkereszt.</i> ⁷⁸ 388. gyermeksír. Mellékletek: <i>ólom zarándokkereszt nyaklánc része.</i> ⁷⁹
Várpalota-Semmelweis utca		12. fiatal sírja. Mellékletek: <i>ólom zarándokkereszt jobb oldalt a felső bordáknál, varkocskarika, vaskés, szemesgyöngy, vaskarika.</i> ⁸⁰
Veszprém – Madách u.	X–XI. sz. fordulója, 8	Férfi sírja. Mellékletek: <i>törédes vas zarándokkereszt bronz berakással (mellén).</i> ⁸¹
Vesztő-Mágori halom, Csolt monostor	XI–XII. sz., 242	I. sír: téglával kirakott. Mellékletek: <i>öntött bronz ereklyetartó mellkereszt (jeruzsálemi típus), 2 db I. László denár.</i> ⁸² T: <i>öntött bronz ereklyetartó mellkereszt.</i> ⁸³
Zalavár-Kápolna		74/96. gyermeksír. Mellékletek: <i>zarándokkereszt közvetlenül koponyacsontok mellett.</i> ⁸⁴

⁷¹ OBERSCHALL 1953. 217., 228., 248.; FODOR 1996. 192–193.; PETROVIĆ 2001. 321. No. 601.; RÉVÉSZ 2003. 98.; RÉVÉSZ 2006. 55.

⁷² FODOR 1975. 259.; FODOR 1982. 364. LVIII. T.; LOVAG 1999. 23. No. 3; RÉVÉSZ 2003. 99.; RÉVÉSZ 2006. 55.

⁷³ FODOR 1975. 259.; LOVAG 1980. 367.; FODOR 1982. 364. LVIII. T.; LOVAG 1999. 28. No. 27.; PETROVIĆ 2001. 338. No. 644.; RÉVÉSZ 2006. 66.

⁷⁴ FÉK 1962. 80. No. 1134.; RÉVÉSZ 2003. 102.; RÉVÉSZ 2006. 67.

⁷⁵ HORVÁTH 1970. 128.; LOVAG 1971. 148.; LOVAG 1999. 24. No. 8.; PETROVIĆ 2001. 333. No. 630.; RÉVÉSZ 2003. 103.; RÉVÉSZ 2006. 55.

⁷⁶ SZATMÁRI 1995. 230–232.; RÉVÉSZ 2003. 103.; RÉVÉSZ 2006. 55–56.

⁷⁷ FÉK 1962. 82. No. 1180.; RÉVÉSZ 2003. 100.; RÉVÉSZ 2006. 67.

⁷⁸ VINSKI 1959. 99–109.; LANGÓ–TÜRK 2004. 431.

⁷⁹ LANGÓ–TÜRK 2004. 431.

⁸⁰ LANGÓ–TÜRK 2004. 431.

⁸¹ OBERSCHALL 1953. 238.; FÉK 1962. 83. No. 1206; PETROVIĆ 2001. 331. No. 626; RÉVÉSZ 2003. 102.; RÉVÉSZ 2006. 48.

⁸² OBERSCHALL 1953. 212., 228., 247.; MRT 6. 184. 12/15. LELŐHELY; SZATMÁRI 1995. 220–222.; PETROVIĆ 2001. 319. No. 595.; RÉVÉSZ 2003. 101.; RÉVÉSZ 2006. 56.

⁸³ SZATMÁRI 1995. 229–230.; RÉVÉSZ 2003. 99.; RÉVÉSZ 2006. 56.

⁸⁴ LANGÓ–TÜRK 2004. 432.